

Elbruz Aksoy, *Beyaz Köleler: Son Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2022, 320 sayfa.

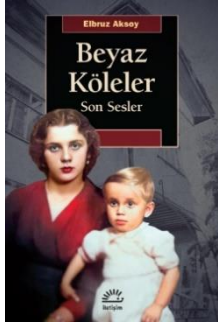
ISBN-13:978-975-05-329-5.

Çiğdem Bakar*

1981’de Samsun şehir merkezinde yaşıyorduk, teyzemi istemeye gelmişlerdi, oysa evde tam bir yas havası vardı. Anneanneme neden bu kadar üzgünsün diye sorduğumda “Daba ne olsun gelenler köle, köle!” diye söylenmiş, misafirlerin yanına da çıkmamıştı. İlk kez bir köle göreceğim olmamın heyecanıyla salona koşmuş; merakla kapıyı araladığımda salonda oturan kadınların, TRT’de yayınlanan “Köle Isaura” dizisindeki Afrikalı kadınlara hiç benzemeyen beyaz tenli, uzun boylu ve renkli gözleri kadınlar olduğunu görünce de çok şaşırılmıştım.

O gün Beyaz Köleler ile ilk kez karşılaştığım farkında değildim ...¹

Elbruz Aksoy tarafından yazılan bu kitap, Osmanlı toplumunda unutulmuş bir topluluğu görünür kılarak, literatürde yeteri kadar yer verilmemiş Kafkasya halklarının maruz kaldığı “Beyaz Kölelik” olgusu ile tarihsel ve toplumsal olarak

yüzleşmeyi hedeflemektedir. Kaynaklar ve resmi tarihin sessiz kaldığı bu travmatik geçmiş, kölelerin ve torunlarının anlatıları üzerinden yeniden inşa edilerek toplumsal hafıza canlandırılmak istenmektedir. Bu çalışma, yazarın yaptığı kapsamlı saha araştırması ve sözlü tarih çalışmaları açısından literatürde özgün bir yere sahiptir. Osmanlı tarihinde kölelik ve cariyelik tartışmaları, uzun süre boyunca akademik camiada kendine yer bulamamıştır. Haremle ilgili olarak karşımıza çıkan ilk problem,

* MEB, Yüksek Lisans Öğrencisi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-mail: cgdmbyk@gmail.com, ORCID: 0009-0004-9040-4814, Mersin TÜRKİYE.

¹ Elbruz Aksoy, *Beyaz Köleler: Son Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s. 19.

yaşananların sözlü tarihe ya da yazılı tarihe bırakılmamış olmasıdır. 17. yüzyıldan itibaren Avrupalı gezginler, sefirler ve saraylarda padişaha hizmet etmiş olan esirler de haremi anlatan eserler ortaya koymuşlardı. Bu eserler gerçek, söylenti ve fantezi karışımından oluşsa da hareme girişin fiziksel olarak çok güç olması ve içeriden dışarıya herhangi bir bilgi sızması sebebiyle yapılan çalışmalar sınırlı kalmıştır.²

Kitapta Beyaz Köle olarak ifade edilen kişilerin çoğu Rus, Kozak, Ukraynalı, Nogay, Gürcü, Abaza, Bulgar, Rum ve Ermenilerin karışımından oluşan bir topluluk olmakla beraber, hepsi Çerkes olarak adlandırılmaktaydı. Yazar, Çerkes Köle tanımının yanıltıcı olduğunu düşünmekle beraber bu kalabalık mağdur topluluğa Beyaz Köleler demeyi tercih etmiştir. Kitapta özellikle Çerkes kimliğiyle özdeşleştirilen farklı etnik kökenleri de barındıran bu insanların yaşadığı sömürü, kimlik kaybı ve toplumsal dışlanma hikayeleri üzerinde durulmaktadır.

Elbruz Aksoy, 1996'dan bugüne kadar Türkiye ve Ortadoğu ülkelerine seyahatler gerçekleştirerek "ötekiler", hafıza, mekân ve yüzleşme ekseninde kapsamlı sözlü tarih çalışmaları yürütmüştür. Resmi tarih söylemine alternatif olarak, coğrafyamızın anlatılmayan ve unutulmak istenen "mahrem" insan hikâyelerini gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır. Kitapta yer alan veriler için 1996-2019 yılları arasında yaklaşık iki yüz kişiyle derinlemesine görüşmeler yapmıştır. Kendisi de bu etnik grubun içinden biri olduğu için görüşmelerini içeriden biri rahatlığıyla yapmıştır. Elbruz Aksoy'un Beyaz Köleler adlı kitabı, Marmara Üniversitesi'nde hazırlanmış bir yüksek lisans tezine dayanmakla birlikte daha sonra kitaplaştırılmıştır. Kitap, 19. yüzyılın başından günümüze kadarki süreci ele almakla birlikte daha anlaşılır kılmak için Osmanlı köleliği, Çerkes ve Rus köleliğini karşılaştırarak incelemektedir.

Birinci bölümde, Osmanlı köleliğini kalıtsal olmayan ve şeriat kurallarına dayanan açık bir sistem olarak tanımlarken, Çerkes köleliği için İslam öncesi gelenek ve göreneklere dayanan kalıtsal ve kapalı bir sistem olarak tanımlar. Şöyle ki, açık sistemde köleler 7 ile 9 yıl hizmet ettikten sonra hür kalabilirlerdi ve kölenin özgürlüğünü satın alabildiği *mukatebe* adı verilen bir sistemde mevcuttu. Kapalı sistemde köle ebeveynlerden doğan çocuklarda köle statüsünde yaşamlarına devam ederlerdi.

² Nilüfer Özcan Demir, "Osmanlı Devletinde Harem Kurumu", *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Sayı 28, İstanbul 2003, s. 77-87.

Çerkeslerin toplum hayatına yüzyıllardır yön veren kurallarına Khabze (*Xabze*) denilmekteydi. Çerkes toplum yapısı içinde kölelik, kölenin haklarına ve yaptığı işe göre *Wuneut* (*Evin önü*) ve *Pşttl* (*Sabıplı adam*) denilen iki ana sınıfa ayrılmıştı. Bunun yanında kölelik sistemini besleyen beş ana kaynaktan bahsedilmektedir; savaş esirleri ve asker kaçakları, yağma/kaçırma yoluyla edinilenler, adi suçluların cezalandırılması, yoksulluk nedeniyle “zorunlu-gönüllü” dahil olanlar ve “özel olarak üretilen” (köle anne-babadan doğan) kalıtsal köleler.

İkinci bölümde, 19. yüzyılda Osmanlı’da kölelik sistemi ve Beyaz Köle ticareti ele alınmaktadır. Osmanlıda “Çerkes Köle” terimi ticari bir “marka” veya ambalaj olarak kullanılmaktaydı. Köle tüccarları, Kafkasya limanlarından gelen bütün etnik kökenli köleleri, makbul sayıldığı için “Çerkes” etiketiyle satılmaktaydı. Kitapta bu durum *matruşka* benzetmesi ile açıklanmaktadır. Matruşkanın dış kısmında “Çerkes” figürü vardır ve bu motiflerle süslü matruşkalar ise pazarda diğerlerinden daha yüksek fiyatlara alıcı bulmaktadır. Yazar bu durumu “Beyaz Köleler de öyledir...” diyerek etnik olarak Çerkes ya da değil, bütün kölelerin Çerkes etiketiyle satıldığına açıklık getirir.

19. yüzyılda kurulan *köle iktidarları*, saray ve konaklarda kurdukları özgün ve mahrem güç yapısı ile adeta Osmanlı aile yapısını tehdit etmekteydiler. Beyaz köle kadınlar, fiziksel özelliklerini kullanarak hür kadınları bu mahrem alanların dışına itmişlerdir. Cariyeliği, cinsel beceri ve sadakat üzerinden kutsayarak kendilerine adeta sarsılmaz kaleler inşa etmişlerdir. Bir dönem köle iken hürleşip evin baş kadını olmuşlar ve oğullarına da kölelerden eşler seçmişlerdir. Yazar bu duruma, Çerkes köle etiketiyle saraya giren ve Esmâ Sultan tarafından yetiştirilen Sultan Abdülmecid’in annesi Bezmiâlem Valide Sultan’ı örnek gösterir.

Yazar, üçüncü bölümde Hareme kadar girmiş olan Beyaz Kölelik kurumunun evrim sürecini imparatorluğun modernleşme sancılılarıyla birlikte açıklar. Kafkasya tarihinin ve Rus yayılmacılığının en kritik dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen Terki Kalesi, 1567’de inşa edilen ilk Rus yerleşim yeri idi. Çarlık Rusya’sının bu girişimi Çerkes Feodalleri kontrol altında tutarak işgal sürecini başlattığı noktadır. Daha kalenin inşa aşamasında getirdiği *emanet* sistemi ile bir çeşit rehine sistemi uygulamaya başlamıştı. Çerkesler Terki Kalesi ile bölgelerine yerleştirilen Rus, Kozak ve Ukraynalı köleleri esir alarak köle pazarlarında satmışlardır. Bu durum 19. yüzyıla kadar devam edecek olan Beyaz Köle üretimini destekleyen ana etken olmuştur. Ancak Tanzimat dönemi, kölelik kurumunun hukuki statüsü, ticareti ve toplumsal algısı açısından önemli değişimlerin yaşandığı bir evre olmuştur. Mustafa Reşid Paşa döneminde

hazırlanan Islahat Fermanında kölelikle ilgili doğrudan bir madde yer almamış olsa da Sultan Abdülmecid tarafından 28 Aralık 1846'da yasaklanmıştı.

Kitapta, 1864 Çerkes Sürgünü ve 1878 Berlin Antlaşması Osmanlı'nın demografik yapısını değiştiren ve Beyaz Kölelik kurumunun evrimi belirleyen iki ana tarihsel kırılma olduğundan bahsedilmektedir. Aynı zamanda 1864 Çerkes Sürgünü ve sonuçları kitapta “Çerkes Soykırımı” başlığı altında açıklanmıştır. 93 Harbi sonrası imzalanan Berlin Antlaşması ise Balkanlar'daki Çerkes varlığını sona erdirmiştir. Antlaşma sonucu Rumeli'deki Çerkesler ikinci bir sürgünle Anadolu, Suriye ve Filistin'e göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu süreçle beraber yeni çatışmalar, yeni bir şiddet sarmalı ve çocukların köleleşmesini de beraberinde getirmiştir.

Kitabın dördüncü bölümünde, 1908 II. Meşrutiyet döneminde Çerkes *İttihad ve Teaviin Cemiyeti*'nin kölelik karşıtı faaliyetleri ve Beyaz Köle ticaretinin sona erme süreci kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır. II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte basın üzerindeki sansür kalkmış İttihat ve Terakki, Osmanlı toplumunu çağdaşlaştırmak için hızlı bir toplumsal değişim ve dönüşüm planı uygulamaya koymuştu. Bununla birlikte birçok dernek ve cemiyet de kurularak faaliyete başlamıştı. Çerkeslerin Osmanlı topraklarında kurduğu ilk cemiyet ise *İttihad ve Teaviin Cemiyeti*'dir. Cemiyetin çözmesi gereken birçok sosyal ve kültürel sorun vardı ama cemiyetin önceliği kölelik olmuştur. Cemiyet köleliği Çerkes toplumu üzerinde “utanç verici bir leke” olarak görmüştü ve bu kurumun sona erdirilmesi için mücadele başlatmıştı. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle Yıldız Sarayı'ndaki Çerkes cariyeler serbest bırakılmış hatta onların oradan ayrılmalarını sağlamak için 31 araba gerekmişti.

1910'da “Köle ve Cariyeliğin Ref'i Hakkında” adlı, gazete ve dergilere gönderilen dilekçe ve makalelerden oluşan bir kitapçık yayınlandı. Kitapçık Çerkes etiketiyle satılan kölelere karşı bir kamuoyu bilinci oluşturmayı hedefliyordu. Yazar buradaki eksikliği şöyle açıklıyor: Kitapçık köle ticaretindeki arzı sağlayan köle sahibi Çerkes Beyleri için herhangi bir tasfiye ve yaptırım içermemekteydi. Yazar, bu kitapçıkla yürütülen ısrarlı mücadele ile 25 Mayıs 1911'de Çerkes ve diğer Beyaz Kölelerin ticaretinin resmen yasaklandığına ancak bu kanun ticareti yasaklasa da mevcut kölelik statüsünü tamamen ortadan kaldırmadığı ve bu durumun evlerdeki cariyelerin ve kırsaldaki kölelerin bir süre daha varlığını sürdürmesine neden olduğuna açıklık getirmektedir. Bu durumun sonuçlarından biri de “Aile Hukuku Kanunu” için önemli bir aşama olmasıdır.

Kitabın beşinci bölümü, kölelik kurumunun fiziki olarak sona yaklaştığını ve bu sonun başlangıcından itibaren Osmanlı toplumunun yapısında bıraktığı derin

izleri aynı zamanda Batılılaşma süreciyle olan etkileşimini ve değişen hayat tarzı ile sona ermesini konu edinir. 19. yüzyılda Beyaz Köle edinmenin moda olduğu ve Şeriat kanunlarının herkesin azat edilebilmesine olanak tanıdığı dönemde kölelik sistemini savunan Hariciye Nazırı Ali Paşa gibi yöneticiler, İngiliz baskısına karşı Beyaz Kölelerin “gönüllü” olarak İstanbul’a geldiklerini ve köleliğin onlar için bir “saadet yolu” olduğunu savunmuşlardır. Öyle ki, kitapta bazı kesimlerce kölelerin gönüllü olarak hatta “hop hop hoplayarak!” geldikleri belirtilmiştir. Çocuklarına ninnilerde bile telkinlerde buldukları yazar tarafından eleştirilerek, tüm Çerkes kölelerin töhmet altında bırakıldığı ifade edilir. Osmanlı kölelik sistemi her ne kadar gönüllülük misyonuyla savunulmuşsa da emperyal merkez tarafından körüklenmesi, bu sistemin savaş, istikrarsızlık ve yoksulluğun ana sebeplerinden biri olduğu gerçeğini değiştirmez. Aynı zamanda kölelerin Karadeniz’i aşarken yaşadıkları ağır yolculuk şartları, gemilerdeki cinsel tacizler ve itaat etmelerini sağlamak için başvurulan kaba kuvvet, sistemin şiddet boyutunu da gözler önüne serer.

Kitapta, Osmanlı Oryantalizmi ile Kafkasya’dan gelenleri ötekileştirilmiş, vahşi ve medenileşmemiş olarak tanımlarken onları ironik biçimde saray ve konakların en mahrem yerlerine yerleştirdiklerinden bahsedilmektedir. Bu mahrem alanlar köleler için şiddet ve merhamet arasında kalmış puslu mekanlardır. Köleleştirmenin ilk anından başlayıp her türlü istismara açık, belirsiz ve travmatik mekanlardır. Karadeniz’i aşıp yeni coğrafya da kendilerine yer edinme kaygısı ile çıkılan yolculuklarda açlık ve susuzlukla sınıp, öldürülme korkusuyla yüzleşmişlerdir. Bu süreçte özellikle kadın ve çocuklar, dillerini bilmedikleri tüccarların ve gemicilerin her türlü cinsel taciz ve saldırısına açık bir “alacakaranlık kuşağında” yol almışlardır. Köle pazarları, tüccarların köleleri daha hızlı satabilmek için köleleri neşeli görünmeye zorladıkları, kölelerin de bir an önce güvenli bir haneye sığınmak için bu rolü oynadıkları alanlardı. 19. yüzyıl moda anlayışı Beyaz Köle sahibi olmak iken, köle sahipleri bu eylemi “hayırseverlik” olarak yorumlamaktaydılar. Dışarıdaki hayat şiddet hikayeleri ile anlatılırken, köleler korku ikliminin de desteğiyle sahiplerine daha fazla itaat etmekteydiler.

Osmanlı hanedanı, yüzyıllarca saray hizmetkarları ve şehzade anneleri için Beyaz Köleleri seçmiş ve bu durum ideal aile şablonu oluşturmuştu. Bu durum yönetici sınıf ve zengin konaklar tarafından da taklit edilmiş aynı zamanda seçkinlik ve asalet gösterisine dönüşmüştü. Kitapta bu durum açıklanırken *Emperyal Aile Geleniği* denilen bir sistemden bahsedilmektedir. Beyaz erkek kölelerin de konaklarda eğitilerek devlet memurluğuna veya askerliğe hazırlandığı bir sistemdi bu.

Osmanlı'da mahalle yapısı sınıfsal olarak keskin çizgilerle ayrılmamaktaydı. Zengin konakları mahallenin sosyal dokusuyla iç içeydi ve aile yapısının denetimi mahallenin sakinlerindeydi. Bu durumun kölelerin mahalleliyle ilişki kurmasını ve mahalle kültürünün bir parçası haline gelmesini sağladığı görülmektedir. Bununla birlikte bir toplumsal denetim mekanizmasının da geliştiği görülmektedir. Mahalleli, özellikle kadınların hamilelik süreçlerini ve kölelere yapılan muameleyi “namus” ve “gelenek” adına izlemiştir. Bu denetim mekanizmasıyla köle sahipleri, cariyelerinden olan çocukları reddetmesini zorlaştıran bir cemaat baskısıyla yüz yüze kalmışlardır.

Kitapta, 19. yüzyıl Osmanlı modernleşme sürecinde Beyaz Kölelerin, özellikle de kadınların oynadığı görünmez ama dönüştürücü rolden de bahsedilmiştir. Beyaz Köle kadınların, yerli Müslüman kadınlara göre tesettürü hafifleten kıyafetler tercih ettiklerine ve çarşaf yerine ferace modasına öncülük etmişlerdir.

II. Meşrutiyet'ten sonra hız kazanan Batılılaşma hareketleri öncelikle İstanbul'daki hanelerin içine girerek yaşam tarzlarında sessiz bir dönüşüm sağlamıştı. Modernleşme taraftarları, geleneksel ataerkil yapıyı toplumsal sorunların kaynağı olarak görmekteydi. Bu durum kalabalık konak hayatından çekirdek ailenin yaşadığı apartman dairelerine geçişi tetiklemişti. Apartman hayatının getirdiği kısıtlı alanlar ve değişen ekonomik koşullar, geniş köle kadrolarını bir “statü simgesi” olmaktan çıkarıp modası geçmiş bir yük haline getirmiştir. Sonrasında ise yük olmaya başlayan kölelik müessesesi yerini Fransız ve Alman mürebbiyelere, Rus metreslere ve ücretli yerli hizmetçilere bırakmıştır. Köleliğin yasaklanması ile yoksulluk belirleyici etken olmuş ve yoksul aileler çocuklarını “beslemelik” ve “evlatlık” vermişlerdir.

Altıncı bölümde yazar, resmi tarihin dışına itilmiş, unutulmak istenen veya mahrem kabul edilerek üstü örtülmüş insan hikayelerinin sözlü tarih yoluyla gün yüzüne çıkarılmasını ele almıştır. Beyaz Kölelerin seslerinin genellikle yazılı belgelerde değil, gündelik yaşantıda, aile fısıltılarında ve mekanların dönüşümünde saklı olduğunu vurgulamıştır. Elbruz Aksoy, 1996 ve 2000 yılları arasında arşivlerin sessiz kaldığı noktada yaklaşık iki yüz kişiyle yapılan görüşmelerle “son sesleri” kayıt altına almayı hedeflemiştir. Bu yöntemle, kahramanlarını yönetici seçkin sınıftan değil, bilinmeyen sıradan insanlar arasından seçerek onlara tarihlerini geri vermeyi amaçlamıştır. Yapılan görüşmelerde köle, geçmişi genellikle bir “leke” veya travma olarak gördüğü için hem köleler hem de sahipleri bu geçmişi “seçerek unutmama” eğilimindedir. Yazar bu seçimi bir kaçış olarak yorumlar, bu aslında konuşmak istememenin ve acıdan kaçınmanın bir yoludur.

1934 Soyadı Kanunu ile birlikte beyler kendi sülale isimlerini kölelerine vermek istememişler ve onları isimsiz bırakmışlardı. Yazar bu kısımda kölelerin toplumsal hayata nasıl katıldıklarını dinlerken kölelik hakkında kadınların erkeklere nazaran daha rahat konuşabildiklerini anlatmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanıyla kölelik yasal bir sorun olmaktan çıkarak, sosyal bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Beyaz Köle ticaretinin el altından 1940'lara kadar devam ettiği bilinmektedir. Kitapta satılan son Beyaz Kölelerin 1990'lara kadar toplum içinde yaşadığı belirtilmektedir. Bu mirasın torunları bugün "Beyaz Türkler" veya "seçkinler" olarak görülmekte ve günümüzde sessizce kök salmaya devam ettiği vurgulanmaktadır. Kitapta aynı zamanda yapılan görüşmelerle ilgili edinilen kayıtlara da yer verilmiştir.

Yazar, yıllarca satılan, ailelerinden koparılan ve dillerini unutan bu insanların ruhlarının, sesleri nihayet duyulduğu için artık "hürleşebileceği" temennisiyle kitabı sona erdirmiştir. Aynı zamanda kitabın "Son Söz" bölümü, Dr. Zeynel Abidin Besleney tarafından kaleme alınmış olup, Beyaz Kölelik olgusunun sadece geçmişte kalan bir anı değil, günümüz dünyasının en tepesindeki isimlere kadar uzanan canlı ve küresel bir gerçeklik olduğunu vurgulamıştır.

Kaynakça

AKSOY, Elbruz, *Beyaz Köleler: Son Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2022.

ÖZCAN DEMİR, Nilüfer, "Osmanlı Devletinde Harem Kurumu", *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Sayı 28, İstanbul 2003, s. 77-87.

